

OSUDY SOCIALISTICKÉHO REALISMU U NÁS

Vladimír Dostál

1. Iluze a skutečnost

Počítám, že sám pojem socialistického realismu vyvolá ještě dnes ve čtenářích pocity spíše jednoznačné než smíšené. Není se tolik čemu divit. Minulost tohoto pojmu je u nás dost pestrá. Zejména v poválečném období neudělal zrovna štěstí. Ani v praxi, ani v teorii. Rozhořčovat se nad jeho nepochopením – přestože skutečně jde o nepochopení téměř nepochopitelné – zlobit se a moralizovat nemá ani za mák ceny. K ničemu by to nepřivedlo. Zvláště ne k věcnému vážení a rozuzlování. Jednou jsme se do takového nedorozumění dostali, situace je, jaká je, tedy se musí brát jako výchozí bod. Žádnou jinou nám nikdo shůry nenadělí.

Můžete namítnout: nač křísit mrtvé pojmy? Mrtvé? Raději se neukvapujte. Ani nebožtíka není dobře ukládat do rakve dřívě, než vychladne. A tento „nebožtík“ se mrtvole ještě moc nepodobá. Byl za ni sice prohlášen, dokonce mnohokrát, ale jen aby to s ním nedopadlo jako s tím pánem, co byl pak právě proto dlouho živ. Nevěříte? Dejme se tedy do společného uvažování. Není nad chladnou hlavu a poctivé probírání různých pro a proti. Zbrklé závěry nemají naději, že se dočkají delšího věku. Zasloužený osud různých moderních pověr a mýtů by nám měl být výstrahou. Rozumní lidé i celá rozumná hnutí volí ve sporných záležitostech cestu analýzy, cestu poznávání. Pak teprve činí rozhodnutí a začnou podle něho jednat. Pojistnou záruku před omyly jim tento postup sice nedává, ale – jak pravil jeden moudrý muž, nedávný jubilant – nic lidského se neuskutečňuje bez omylů; je jen zapotřebí je včas postřehnout a korigovat. O nic jiného teď právě neběží.

*

Rozhlédněme se maličko po historii. Bez nároků na úplnost přehledu, spíše jen pro nezbytnou základní orientaci.

Umění ani teorie řečeného směru neměly u nás po válce na různých ustláno. Nemyslím tím, že by se jim zpočátku nějak oficiálně křivdilo. Každý ví, že tomu bylo spíše naopak. Smysl obrazného rčení se netýká přání (a přejícínosti), ale skutečného stavu věcí. Nevztahuje se na iluze, ale na vlastní objektivní (a koneckonců i subjektivní) podmínky. Proto prosím, aby mu bylo správně rozuměno.

Rozdíl mezi oběma stránkami naznačeného protikladu se totiž vyvíjel téměř katastrofálně. Přání a iluze hrály všemi odstíny růžové, zatímco

skutečnost a její podmínky se podobaly spíše opaku. Jako podle onoho přísloví, že oči by jedly, ale žaludek nemůže.

Naše literatura (specifické problematiky ostatních druhů umění se zde nechceme dovolávat, leda okrajově: socialistický realismus se také zatím nejlépe realizoval v literatuře), tedy naše literatura vstupovala do poválečných let sice s rozdmýchanými nadějemi, ale také s oslabenými silami. Osvobodila se z marasmu protektorátního období, který jí na zdraví nepřidal, ztratila mnohé své vynikající oporné sloupy (za všechny ostatní stačí jmenovat Vladislava Vančuru), vystupovala z dusné ideové izolace, byla vystavena různým choroboplodným vlivům, takže by jí nejvíce prospěla pomalá, spontánní rekonvalescence – a zatím jí dějiny naložily úkolů, pod nimiž by poklesla i statnější ramena. Čekalo se od ní, že vyjde vstříc rozmachu lidové energie adekvátními uměleckými činy, ale takových se rodilo jen poskrovnu. Rovněž její ideová orientace utrpěla hned zpočátku bludnými zákrutami, které byly z valné části také následkem válečných ztrát. Marxistická kritika, od níž se tolik požadovalo a pro niž bylo přichystáno tolik problémů, se rodila jen s velkými obtížemi. První garnitura jejích průkopníků byla za okupace vyvražděna. Nepřítomnost Julia Fučíka, Bedřicha Václavka, Eduarda Urxe, Kurta Konrada, Jana Krejčího a dalších způsobila vakuum, do něhož se s přirozenou agresivitou tlačily ušetřené síly buržoazní a maloměšťácké ideologie. Boj se vedl za krajně nevýhodných podmínek.

Pak přišel únor 1948 a příslovečná léta padesátá. Na jejich pověst bylo již navrstveno tolik hany, že se ji nechce opakovat ani v těch punktech, kde se její pravdivost nedá oddiskutovat. Nicméně se tomuto období s naším tématem vyhnout nemůžeme. Vlna revolučního nadšení strhla i naši oslabenou literaturu a přinutila ji vypít do dna všechny potíže, slabosti, naivity a vulgarizace zplozené přirozenou pýchou a ještě přirozenější nezkoušeností. Socialistický realismus se stal přes noc heslem dne, na něž se s povznesenou myslí, ba s hromadným vytržením přísahalo, ale o jehož skutečném obsahu se mnoho nevědělo. Pod jeho náhle prosperující firmu se nahrnula řada děl jepičího významu a – aby neštěstí nechodilo jen po horách – těmto efemeridám se nezdálo dostávalo i oficiálního uznání. Nastalo rozsáhlé zmatení pojmů. Nepříliš vzdělaný (tradičně, odjakživa) český literární živnostník se nechal zlákat vlnou konjunktury a dal si ochotně předpisovat pravidla, která slibovala úspěch a prospěch. Pravda, v padesátých letech vzniklo několik děl, jež nedělají hanbu ani české literatuře, ani socialistickému realismu. Co to však bylo platné, když se včas netřídilo zrno od plev a když se tento zanedbaný úkol přenechal po čase silám, které už sledovaly jiné cíle.

Kocovina z „padesátých let“ byla tak hluboká (lze to většinou pochopit), že z nich doslova nenechala kámen na kameni. Střízlivé uvažování upadlo v nemilost a z týchž hrdel, která dříve provolávala hosanna, se nyní ozývalo ukřikuj. Týkalo se to přirozeně i všech základních otázek umění a kulturní politiky, problematiku socialistického realismu nejen nevyjímajíc, ale spíše ji stavíc do popředí a na pranýř (zejména za cizí hříchy). V pravou pohromu se obrátilo, když mnohá „odpovědná místa“, od nichž by se – byť někdy i jen z úřední povinnosti – čekala marxistická zásadovost, nehlučně zatroubila na ústup před vlnou živelného maloměšťáckého zklamání. Postulát socialistického realismu se pomalu vytrácel jak z oficiálních dokumentů (což by ještě nebyl tak velký handicap), tak ze stranického tisku (a to už začalo zavánět hřbitovem). V předchozí větě je třeba podtrhnout slovo pomalu. Ústup měl probíhat pokud možno neznatelně. Místo „zprofanovaného“ a „zdiskreditovaného“ socialistického realismu se proto začalo užívat kompromisnějšího termínu „umění socialistické a realistické“ (kéž by se nyní dobrovolně přihlásil vynálezce tohoto pojmu!). Vlk se měl nažrat a koza zůstat celá (jak je v Čechách dobrým zvykem). Jenomže vlk s takovou dietou nebyl spokojen a dožadoval se něčeho podstatnějšího. Proto smířlivý termín začal postupně mizet a mluvilo se už jen o „socialistickém umění“, do kteréhožto bezedného pytle se vešlo cokoli, zvláště když se ho ujali správní držitelé. Ale ani na této linii se ústup nezastavil. Dunkerque se už nedal hájit. Vyprázdněné heslo socialistického umění bylo proto potichu nahrazeno postulátem avantgardnosti, tedy pojmem ještě neurčitějším, rozpornějším a problematičtějším. Nakonec i avantgardnost vyšla z módy a nadešla kýžená chvíle neomezené „tvůrčí svobody“. Ukázalo se hned také pro koho. Názornější lekci si ani nelze představit.

Je tomu právě patnáct let, co u nás odezněla poslední vážnější diskuse o socialistickém realismu. Skončila faktickou porážkou jeho stoupenců a žezlo přešlo do rukou, které se nadevšechno rády myly. Socialistický realismus byl odevzdán do sběrných surovin spolu s jinými „pozůstatky stalinismu“ a varovné hlasy se potichu ukřičely. Od té chvíle se nad ním začaly v dobré společnosti ohrnovat nosy (nejdříve ty, které byly uzpůsobeny větřit) a zanedlouho se nesměl objevit jinak než v hanlivém oparu. Jeho poválečná historie probíhala asi takto: nejdříve markýrovaný útok se špatně rozpočtenými silami, potom prohra víceméně zasloužená a nakonec ústup, který měl budít zdání pořádanosti a „vyrovnávání fronty“. A pak se nad ním zavřely vody. Dodneška se nerozvlhly. Chcete-li se zvláště vydatně přesvědčit o našem ideologickém poraženectví, studujte poučný příběh, který jsme vám napověděli.

*

Příznačný úděl socialistického realismu u nás se naplňoval jen o krůček před podobným osudem, který se schyloval nad marxismem vůbec. Ideologický nápor proti socialistickému realismu (přirozeně: jen nepatrným dílem se odehrávající před veřejností) zčásti již plnil funkci nástupu proti celému tomuto učení. Ani taktika se příliš nelišila. Oba pojmy se (pro své obsahy samozřejmě) staly terčem týchž potměšilých otázek, které nepočítaly s žádnou odpovědí: Co to vlastně ten váš socialistický realismus (marxismus) je? Kam jej zařadit? Kdo ho dostatečně definoval? Existuje vůbec něco takového? Nepodstrkujete nám pod jejich jménem konzervativní přežitky minulosti? Není to jen vývěska, za níž se skrývá snědený krám?

Pochopitelně, na věcné námitky autoři podobně typizovaných řečnických otázek neslyšeli. Nač také naslouchat, když se za výnosným kacírstvím postupně šikovala síla mínění zainteresovaného a pak i oficiálního (a když se tato síla notabene neomezovala na tak imaginární veličinu, jako je mínění, a měla k dispozici materiálnější „argumenty“)? Proto se při dnešní vzpomínkové příležitosti nemíníme věnovat vyvracení všech trefnějších i přehnaných kritických invektiv a odkazujeme na bohatou literaturu o předmětu. Leč k některým se přece jen vraťme: jejich pověřený charakter a zakořenělost si o to úpěnlivě říkají.

Za nic výjimečného asi nelze pokládat fakt, že v tažení proti socialistickému realismu nad námitkami estetickými, uměleckými vysoce převážily námitky politického rázu. Byly blíž po ruce, nespotřebovaly tolik intelektuální námahy a jejich účinek také zasahoval širší okruh veřejnosti. Pravým dobrodiním, ba přímo nebeskou manou se pro jejich mluvčí stala kritická odhalení vyslovená z tribuny XX. sjezdu KSSS. Najednou bylo všechno náramně prosté: socialistický realismus vymyslel a nadekretoval Stalin, a proto pryč s touto úchylnou! Kdo nechtěl získat pověst odpůrce uznávané ozdravující politiky, musel zmlknout a těšit se trpělivou nadějí, že záměrně zkalené vody jednou odplynou. Naštěstí se sami sovětští kritikové Stalinova kultu postavili na odpor promyšlené ideologické ofenzivě, která si nedala ujít lákavou příležitost. Ale semeno neplodných pochyb a rozkladu bylo již vrženo. A na půdu velice úrodnou a odpočatou.

Dnes bychom už měli právo se podobným hrobařským „argumentům“ jen usmát. Jejich naivita se vyrovná nejprimitivnějším vulgarizacím oněch vyhlášených padesátých let (vulgarizacím a simplifikacím, které pak po čase pilně a neomylně lechtaly bránice z jevišť, obrazovek, mikrofonů, tiskových stran i denních hovorů a obstarávaly základní komický šlágr sezóny). Ale – jak svědčí nepřeborné množství příkladů z historie i přítomnosti – hloupost, zvláště když se ještě spojí s demagogií, dokáže

narůst v mohutnou materiální sílu. Postavit se jí s ověřenými fakty, jež nepodporuje už nic vlivnějšího než pouhá průbojnost pravdy, je asi totéž, jako se pokoušet zdolat útočící tank prakem. Minulá léta nám tuto skeptickou zkušenost bohužel bohatě doložila. Jak jinak než jako společný výplod hloupostí a demagogie výstižně označit snahy, o nichž je tu řeč? Jak jinak pojmenovat snahy využít rozruchu kolem kácení Stalinovy modly a zbořit spolu s ní, kde se co dalo? A co proti této kampani (kterou tak vehementně vedli hlaholní odpůrci veškerých kampaní, ovšem jen těch, co byly namířeny proti nim), co proti této umělé metelici lži zmohly polemické hlasy, jež se pokoušely uvádět křiklavé polopravdy i dovedně servírované výmysly na pravou míru? Jen se ohlédněme zpátky. Ohlízejme se co nejčastěji. Z poučení, jimiž nás cepovala šedesátá léta, jsme zatím dokázali strávit a proměnit v praktická vodítka jen nepatrný zlomek.

Kampak na hloupost s fakty! Ty po ní stekou jak voda po kachně. Co pomohlo poukazovat na markantní nesrovnalosti výroků? Vždyť sám generální argument, jímž se tato politicky obrněná hloupost pokoušela připoutat socialistický realismus k mrtvole právě odsuzovaného státníka, nebyl ve skutečnosti (a koneckonců na první pohled) ničím jiným než věrným pokračováním v modloslužebném uctívání jeho údajně nadlidských schopností. Neúprosná kontinuita názorů a metod pracovala pod povrchem slovních protikladů s krutou ironií. Jestliže Stalin pouhým vladařským pokynem dokázal stvořit socialistický realismus, pak není ani zbla pravdy na kritice jeho omylů a pověra o jeho zázračné moci dostává nečekanou podporu. Jestliže to však byl pouhý člověk, v postavení byť vysokém, pak nemohl v žádném případě osobním rozhodnutím nařídít něco tak organicky se rodícího a tak neposlušného jakýchkoli subjektivních přání, jako je celé umělecké hnutí. Bud', anebo. Obojí najednou platit nemůže. Logika se nakonec stejně nedá obelstít. Ale dá se bez ní bohužel docela spokojeně žít a dokonce i stoupat po žebříčku moci. Čehož jsme také zůstali svědky.

Velká mezinárodní diskuse před patnácti lety snesla celou horu dokladů o skutečnosti, že nejen sama literatura socialistického realismu, ale i přímo tento její název (což bylo z věcného hlediska méně podstatné, ale nepřátelé s tím nejvíc mávali před očima) se vyskytl dříve, než Stalin besedoval před prvním sjezdem sovětských spisovatelů s předními jejich zástupci a vyslovil formuli, která pak byla nejprve z patolízalských a později ze zcela opačných důvodů spojována s jeho jménem. Dnes už máme k dispozici celou literaturu o tom, jak se ze znepřátelených spisovatelských skupin sovětských dvacátých let rodila jednotná organizace a jak se v polemikách porevolučního patnáctiletí postupně a přirozeně tříbila teorie nové literatury, která krok za krokem – a také ne bez krajností, chyb a zmatků – zo-

becňovala nahromaděné tvůrčí zkušenosti a hledala pro ně co nejpřesnější vyjádření. Socialistický realismus i jako široký umělecký směr, i jako název má za sebou bohatou tradici, spjatou pochopitelně především se zrodem a zráním sovětské literatury, ale naprosto se neomezující jen na ni. I jiné literatury přispěly a ještě mohou přispět k vyjasňování dějin tohoto směru studiem vlastního národního materiálu. Uvedme si jen jednu výmluvnou paralelu jako příklad. Když už jsme se, donuceni k tomu taktikou protivníka, zastavili u dějin názvu socialistický realismus, nebude bez významu si připomenout, že A. V. Lunačarskij již v roce 1907razil – nikoli bez vlivu známých statí Leninových – pro literaturu spjatou s revolucí programový termín proletářský realismus. A u nás roku 1925 s týmž termínem – zdá se, že bez přímého poučení u Lunačarského – vystoupil Eduard Urx. Zobecnil v něm dosaženou i perspektivní úroveň české a slovenské proletářské literatury. Přívlastek proletářský znamenal tehdy zhruba totéž, co později socialistický. Na atributu socialistický lpělo tenkrát ještě mnoho pejorativního, co vyplývalo z čerstvých nepřijemností s oportunistem sociálně demokratického hnutí Druhé internacionály. Ale nejosvícenější mozky mladých komunistických stran už na úsvitě revoluce dovedly rozeznat zákonitou tvářnost nového umění. A nejen ji rozeznat, ale i pokřtít.

Což teprve, kdybychom se pustili – alespoň – do příkladů z dějin mezinárodní literatury socialistického realismu samé. Mohla by tu padat nejzvučnější spisovatelská jména dvacátého století, mohli bychom se zastavovat u velkých děl, jejichž umělecký význam se nepodařilo popřít sebelitějším odpůrcům, mohly by se rozebírat moderní údaje z historie téměř všech literatur, jež existují. Dala by se uspořádat přehledka tradice, jakou se co do mohutnosti, podnětnosti a trvalosti nemůže pochlubit žádný jiný umělecký směr našeho bouřlivého věku. A dalo by se, rozumí se, dlouze hovořit i o slabostech, zmýlených, extrémních, krocích vedle, brzdivých vlivech a jiných negativních momentech, které provázejí každé lidské dílo a jež není proč zastírat ani na účtu socialistického realismu. Mohou nám poradit a pomoci neméně než jeho stránky kladné. Ale dejme přednost postupu, který se ostýchá pouhých výčtů a přehledů, nezbytně zběžných a povrchních. Však se o všech dotčených tématech ještě popíše papíru! Popuštěme raději uzdu starostem konkrétnějším a aktuálnějším.

2. Lék i denní chleba

Český čtenář nám může namítnout, že mu naše domácí teorie a praxe vnutily jiné mínění o socialistickém realismu, vůbec ne tak povznášející – řečeno jemně. Jeho námitka bude koneckonců – alespoň subjektivně – oprávněná. Cožpak se u nás štítem socialistického realismu nekryl v padesátých

letech umělecký průměr a podprůměr? Známy a stokrát odsouzený schematismus? Mohly tím vzbudit důvěru? Cožpak se jménem tohoto směru neospravedlňovaly neurvalé administrativní zásahy do citlivého těla kultury? Cožpak se jakoby ve prospěch tohoto nového umění nesešněroval umělecký život, nepodvazovaly se jeho tepny? Mohly tyto stránky kulturní politiky uvádět umělce v nadšení? A cožpak se ve školách nestal socialistický realismus předmětem nudných a fráзовitých výkladů a důvodem k omílání jedněch a týchž jmen, jedněch a týchž výtvorů? Mohl si proto něčím získat mladé, dorůstající pokolení? Naopak, měl všechny předpoklady udělat kariéru jako strašák. Nejen na malé, ale i na velké děti.

Řečnické otázky nevyžadují odpověď. Obsahují ji samy v sobě. A nedá se popřít, že řadového českého čtenáře neobráte na víru pouhými slovy. Fakt, že se mu socialistický realismus nepředstavil zrovna ve vábné podobě, asi nevyvrátíme ani přívalem důkazů, že to nebyla – alespoň ve většině případů, které naladily veřejné mínění – jeho podoba pravá. Pokusme se tedy vykročit vstříc čtenářově nedůvěře z jiného konce. Ukázali jsme si již, že „odpovědná místa“ se jí plně přizpůsobila, dala jí za pravdu a postupným tichým „odbouráváním“ původního zaměření ji ještě pomáhala hlouběji zakořenit. Položme tedy – sobě i čtenáři – jiné otázky. Čím toto – venkonce opět administrativní – račí řešení pomáhalo uvolnit „tvůrčí prostor“ (jak zněl oblíbený slogan) pro skutečný rozkvět české literatury? Jakou náhradu poskytlo za tajně pohřbený socialistický realismus? Kterak se naše literatura povznesla, rozžila, „zdiferencovala“ a „docelila kontext“, když se uvolnilo a pak docela spadlo tíživé jařmo? Jakou úrodu, zasetou tímto pokrokem, jsme v určeném čase sklidili?

Praxe hodnotí teorii a program. Jakož i jejich absenci. Praxe české literatury šedesátých let v tom není výjimkou. Její bilance, zatím ještě nikde a nikým neshrnutá, rozhodne naši při. Než bude provedena, můžeme poukázat na některé evidentní skutečnosti, které se pravděpodobně s tímto budoucím účtováním nerozejdou. Začněme prózou. Musí se přiznat, že šedesátá léta u nás vynesla řadu významných prozatérských individualit. O talenty nouze nebyla. Dokonce ani o velmi nadějně talenty. Ale v jejich dalším vývoji se prosadilo jedno podivné, téměř nivelizující pravidlo: snad ani jeden z nich nevynikl nad svou první a druhou knížku. Skvělý nástup, provázený kritickými fanfárami, se zastavil. A v mnoha případech se obrátil v zahanbující sestup (který ostatně postihoval i mnohé autory starší). Prozaikové, kteří se rázem proslavili, začali vymrskávat své relativně originální postupy, chtěli stůj co stůj vytěžit maximum z konjunktury a začali se topit v záplavě módy, převážně importované ze západních končin. Kritika spjatá s touto módou a konjunkturou sice jásala nad každým jejich

novým dílem, ale nezaujatější pohled z dnešního odstupu ukazuje, že jásama předčasně a většinou i nevhod. Do naší prózy byla v té době přesazena kdejaká květina z cizí zahrádky, počínaje absurdismem a konče francouzským „novým románem“ (také jedna dnes již splasklá bublina), ale o životě naší doby a společnosti vypovídala tato literatura čím dál méně a její vliv na publikum – často nepřipustně podbíživý – se začal rovnat veličinám spíše záporným. Ozřejmovalo se, že zředená ideová atmosféra nesvědčí přirozenému formování osobností a rozkládá jejich nadání. O výstřelcích a zvlášť otravných zplodinách tohoto procesu ani nemluvě.

Růžověji se nevybarvovala situace ani v poezii. Poezie se zase jala uzavírat sama do sebe. Okruh jejích čtenářů se stále zužoval, nehledě na to, že snobů přibývalo jako hub po dešti a že v některých kruzích slavila úspěchy právě pro svou temnost a nesrozumitelnost. Základní tendencí naší poezie šedesátých let se stalo směřování k hermetismu. Její luhy se zazelenalý spoustou epigonů Holanových. Žádná zvláštní diferenciacie – přes spoustu řečí o ní – se ne a ne dostavit. Básníci se naopak začali nepříjemně podobat jeden druhému a poetický průměr vypadal pomalu jako uniformovaná jednotka. Poplašné výroky o krizi poezie nebyly slovy do větru. Nad celkový úpadek se zvedali (ba strměli) někteří velcí starší básníci, kteří se posilovali ještě z předválečných fondů, nepřerušili souvislost se svou velkou dobou v padesátých letech, prostě nedali sebou zmítat jako třtiny i vánkem se klátící. Díky jim můžeme na kontě poezie zaznamenat některé nemalé zisky, ale jejich přínos odstiňuje ještě temněji hromadnost obecné krize, dává vyniknout její perspektivní hrozbě. Živelná pohroma si totiž nejvíc zařadila v podrostu mladé generace. Na přelomu padesátých a šedesátých let se u nás – potřetí za století – vynořila široká mladá básnická vlna. Kdekdo přál jejímu spontánnímu nástupu, který proto nevyvolal ani příznačnou generační revnivost. První, druhé, třetí sbírky působily stále dojmem svěžesti, jež nepřestávala slibovat. Ale pak se příval zarazil a začal vysychat. Nových jmen sice stále přibývalo, ale individuality (třeba jen potenciální) mezi nimi podražily. Ze tří skutečně talentovaných osobností mezi mladými nezbylo dnes skoro nic: jeden se rozplynul ve verbalismu, druhý odešel do ciziny, kde ho nic dobrého nečeká, a třetí – nejmladší a nejpřirozenější – zplaněl v prázdném slovním hračkářství. Mladé básnické pokolení, jemuž se drželo tolik palců a od něhož se tak mnoho čekalo, vypadá od druhé poloviny šedesátých let jako přešlé mrazem, sežehlé jinovatkou.

Ani jinde, v jiných oborech umění, na tom asi nebudou o moc líp, třebaže bych jim do jejich specifiky nechtěl nezasvěceně mluvit. Náš film a naše divadlo sice sklízely světové vavříny, ale také po nich zbývá hodně zanedbaných funkcí, jež nepatří k vedlejším. A pak musíme také trochu

střízlivěji uvažovat o příčinách a pohnutkách té světové slávy. Nemíním podceňovat žádný umělecký talent z jakékoli oblasti, ale světovost šedesátých let je pojem, který nutí obrátit zřetel alespoň ke dvěma korigujícím okolnostem. Jednak část této světovosti určitě padne na vrub sblížení našeho umění s módními proudy západní kultury, z nichž mnohé paradoxním způsobem našly v podmínkách socialismu příznivější půdu k rozkvětu než u sebe doma. Nebylo tedy všechno zlato, co se třpytilo na výsluní festivalů. Někde šlo o pouhé pozlátko, někde jen o šikovné našminkování. A za druhé: bylo by pošetilou slepotou, kdybychom ponechali bez povšimnutí, že západní trh kulturních statků podnikl – i politicky – cílevědomý výkup našeho uměleckého zboží, poněvadž šlo dobře na odbyt a pomáhalo zároveň vytvářet zakalkulovanou vnitřní opozici u nás. Nejedna náš umělec se bohužel stal „světovým“ jen za tuto cenu. Takže i na tomto širším úseku mnohá sláva není než polní tráva.

Z toho všeho pochopitelně neplyne, že by u nás v šedesátých letech úplně vyschlo řečiště zdravého, vpravdě socialistického umění. Dokonce ani pravý socialistický realismus se nevzdal své vitality a pronikal svými ratolestmi i tam, kde ho jeho nepřátelé nejméně čekali. Proč by měl kapitulovat, když jej poháněla tak mocná síla, jako je objektivní logika světového uměleckého vývoje? Nemám v úmyslu rozptylovat pozornost k jednotlivým příkladům, z nichž ani jeden by se neobešel bez důkladnější charakteristiky, a ta by nás příliš zavedla stranou. Ale bude pomalu na čase vyprostit mnohé hodnoty ze závalu estétského opovržení a ukázat, že nezanikají, ale spíše nabývají na lesku vedle mnohých včerejškem uznávaných, favorizovaných děl. Nedávno jsem četl v rukopise knížku, která udělá na vynikající úrovni tečku za tematickým proudem „literatury očištné a očištcové“ a uzavře jej způsobem, který budeme moci považovat za přirozený, ba – ačkoliv jde o drobnou novelu – impozantní. Socialistický realismus skutečně nevzdal své pozice, přestože se proti němu spikli nepřátelé i přátelé. Dosvědčuje to i anekdota, kterou kdesi vypráví Bohumil Hrabal: *Veze mne z Barrandova letos taxikář, taky už starší, a najednou se mne zeptal s velkým smíchem: „Vy jste pan Hrabal?“ Povídám: „No.“ A on na to: „Hele, to vás převezli, co? Chtěl jste být prokletej básník, a voni z vás udělali socialistického realistu, to je, co?“*

Vzpomenutý šofér měl nos. Jen jedno nedomyslíl: že „socialistického realistu“ udělal ze sebe v některých svých prózách Hrabal sám (a skrze jeho ozvučnou bytost se prosazující zákonitosti skutečné moderní tvorby).

*

Nezbude než si vymnout šupiny z očí: socialistický realismus se z probraných důvodů mohl jevit jako strašák, ale v podstatě je přiro-

zenost sama. Je to zcela spontánní vyústění jednoho proudu světového umění, který se nedá – podobně jako socialismus sám – pohřbit ani vlastními omyly. Už několikrát (a zvučnými autoritami) bylo mezi jeho přednostmi shledáno, že žádný jiný moderní umělecký směr nepodporuje tak jako on vnitřní rozvoj tvůrčího subjektu; že žádným jiným způsobem než jeho nelze uchovat a podpořit národní ráz umění; že na žádné jiné základně než na jeho se nedá tak úspěšně vycházet vstříc demokratickým požadavkům publika a spolu s nimi nefalšované touze širokých lidových mas po dobrém umění vůbec; že uvnitř žádného jiného rámce než jeho se nedá vydobýt tolik volnosti pro skutečné rozrůznění individualit, žánrů a stylů. Uvedené vlastnosti mu dokonce se znaménkem minus házeli na hlavu jeho odpůrci, považující je za projevy individualismu, nacionalismu, zaostalého vkusu a eklekticismu. Zejména nedoučení adepti marxismu, odkojení modernistickou estetikou, se předháněli v tomto obviňování. Socialistický realismus ztělesňoval všechno, co jim bylo cizí a co jim bralo vítr z plachet. Dokázal i vstřebávat všechno pozitivní, co v omezeném sortimentu nabízely modernistické směry, a to nikoli přebíráním vnějších znaků a vyrovnáváním kroku s módami, ale hledáním vlastních odpovědí na otázky kladené epochou, na něž modernistická větev moderního umění dovedla reagovat jen křečemi, absolutizacemi dílčích momentů a falešnými dilematy. Poslední dobou roste význam socialistického realismu i jako humanistické hráze proti epidemickým vlivům západní kultury, jejichž nebezpečí dnes již uznává kdekdo i za hranicemi marxismu. V tomto smyslu do něj – třebaže nepoužívají naší terminologie a podléhají i tak mnohým iluzím – skládají naděje i někteří více či méně buržoazní „kritikové kultury“, kteří nezamhuřují oči před grimasami domácího „jarmarku umění“, jsou upřímně znepokojeni komercializací svých kultur a hledají východisko, jež by umožnilo vrátit moderní tvorbě ztracené či nelítostně pošlapávané funkce. Takových vztahů si musíme bedlivě všimnout. Aby se nám důkazy o životnosti tohoto směru, pro nějž máme své vlastní předpoklady, nevracely zase přes Paříž či jinou západní metropoli. Abychom jimi zase nebyli zaskočeni jako chudí provinciálové.

I proto tento – v neinflačním smyslu – obrodný směr se nám doma shromáždilo příkladů a výtvorů, na něž můžeme být hrdi před Evropou i před celým světem (neohlížeje se na to, že do těchto dálav a širav – koneckonců k jejich škodě – ještě hned tak neproniknou). Omezme se zase na jeden čerstvý příklad. Sice se dosud příliš nevílo spojovat socialistický realismus s poezií (zatím se o něm uvažovalo mnohem častěji v souvislosti s prózou či dramatem, ale naše literatura tradičně sklízí bohatší úrodu na poli básnickém, a proto není důvod se vyhybat této méně

prozkoumané oblasti. Tím spíše, že bychom obtížněji – ba možná marně – hledali mezi dnešní prózou a dramatem dílo tak směřodatné, jako je poslední sbírka Viléma Závady Na prahu, již se zde chci dovolat. Připadá mi totiž, že se v ní koncentrovaly některé vlastnosti, které bych rád viděl rozšířeny i na ostatní naši literaturu a které mi v této chvíli naplňují představu o konkretizaci socialistického realismu v našem dnešním ovzduší.

Jaké jsou to vlastnosti? Závada především nepíše žádné chvalozpěvy, na něž se poezii našeho směru snažili redukovat jeho chytřejší i hloupější hanobitelé. Naopak, mnohým může jeho dnešní poezie připadat až smutná (což je při její problematice víc než přirozené), i když to je smutek statečný, vyrovnaný a koneckonců ani nijak zvlášť černý, spíše léčivý. Dokonce by se dalo i nad touto sbírkou mluvit o Závadově „optimismu bez pověr a iluzí“. Básník se tu nezpovídá jen z chmur svého stárnutí, ale prožívá s prostým, řadovým člověkem našich dnů jeho deprese a pády, aby mu mohl včas podat „záchranný žebřík“ svého obrazného slova. Závadova poezie, pro niž je příznačné nazírání jevů v jejich ostrých protikladech, se pohybuje mezi dvěma charakteristickými motivy, mezi motivem slz a motivem slunce. Parafrázující známý výrok, můžeme o ní prohlásit, že v ní slunce hřeje skrze slzy. Sice je plna myšlenek na smrt, ale smrt se v ní chápe jako součást života, jako stvrzovatelka jeho kladů. Básník se vůbec neuzavírá do intimního subjektivního světa, ale kde může, dotýká se bez násilných přechodů kardinálních otázek společenských, představuje nám svého rozeklaného hrdinu jako člověka, jemuž nic lidského ani veřejného není cizí. A který pochopitelně nevidí svět černobíle, ale dovede se kriticky vyslovit i k neduhům naší společnosti. Přitom Závada vychází z velkých tradic poezie světové (Kniha Jóbova) i české (Bezruč), aniž na nich ulpívá, aniž je napodobuje. Ztělesňuje v sobě vrcholy básnické kultury a obrací se přitom k lidovému čtenáři, odmítaje modernistické elitářství zasvěcených. Málakterá knížka dostala u nás státní cenu právem tak plným a nesporným jako tato sbírka Závadova. Dějiny státních cen, jak by nás přesvědčilo i letmé ohlédnutí, se vždy nekryjí s dějinami uměleckých hodnot skutečně vrcholných. Koeficient omylů nebývá malý. V Závadově případě můžeme i bez výhody časové distance konstatovat, že k takové kýžené shodě zase jednou přece jen došlo. Což je právě pro nás a právě dnes fakt zvlášť povzbuzující.

Rozumí se, doufám, samo sebou, že tímto rozvinutým příkladem nemíním vydávat Závadovu sbírku za nějaký povinný vzor. Cesty mohou být rozličné, ba nesčíslné. Jen vůle kdyby byla u všech rovná.

*

Snad bylo sneseno dost důkazů o tom, že tichý ústup od programu socialistického realismu (součástí to, pochopitelně, ústupu mnohem

širšího a důsažnějšího) nepřinesl naší literatuře žádné štěstí, ale naopak ji připravil o mnoho možností, které ji mohly zvelebit. Samo umění socialistického realismu v období této nemilosti stejně nezaniklo, i když se mu nežilo zvláště sladce. Ale kdo ví, zda se mu tato hubená léta neobrátí brzy v zálohu na nadcházející léta tučná. I zlé bývá na něco dobré (jakož i naopak).

O další život tohoto umění se nijak strachovat nemusíme. Je denní a vezdejší potřebou našeho století a naší společnosti. Je od nich neodvratitelné jako osud. Můžeme se spolehnout, že si na něm každý nepřítel vyláme zuby. Rovněž tak můžeme být ujištěni, že se na jeho pozemcích bude dařit každému opravdovému talentu, každému poctivému uměleckému úsilí. Jde jen o to, opravdu se poučit z draze zaplacených zkušeností uplynulého čtvrtstoletí v naší středoevropské vlasti a neopakovat omyly, jejichž bludnost se prokázala nad slunce jasněji. Shrňme si tedy, čeho všeho bychom se měli vyvarovat.

Předně nesmíme dovolit, aby se znovu upadalo do chyb prvních poúnorových let. Z dnešního nadhledu se dají omluvit nezralostí a tápáním nováčků, kterým historie nakladla úkolů nad jejich síly. Repríza by však z tragikomedie rázem udělala frašku. Proto je třeba střežit program před vulgarizacemi a nedopustit, aby se jménem socialistického realismu znovu posvěcovaly kýče, aby se za jeho transparent skrývalo před kritikou průměrné, podprůměrné i docela špatné (pseudo)umění.

Rovněž by nám ovšem neprospělo, kdybychom z obavy před těmito – v podstatě sektářskými – vulgarizacemi otevírali náruč až do vyvrácení dokořán a opakovali v nějaké jiné formě primitivní a nesmyslnou teorii „realismu bez břehů“. Být umělcem socialistického realismu není přirozeně výsada, nevytváří (a neměla by nikdy vytvářet) žádnou kastu, ale na druhé straně je určitá závaznost přijatého programu nezbytná a společnost, kde trvají jisté formy třídních rozporů, si nemůže namlouvat, že její umění bude jen jediného, jednotného a vyhraněného směru. Dost už na tuto školáckou iluzi doplatila.

Aniž bereme na lehkou váhu práva státu v kulturní oblasti, mohli jsme se v nedávné minulosti sdostatek přesvědčit, že umění, jaké bychom si přáli mít, se nedá vynutit administrativními a vůbec mocenským prostředky. Ty je mohou jen poškodit. Umění má své vlastní zákony, které je nutno poznávat a na něž je možno působit jen adekvátním způsobem: myšlenkami, dokazováním, kritikou. Nijak jinak. Ani zbytečná oficializace umění nesvědčí, byť si jí to které dílo tisíckrát zasloužilo.

Bylo by neodpustitelnou naivitou představovat si, že když máme moc a jsme odpovědní za ideologickou výchovu společnosti, tak jiné umění

kromě „našeho“ zkrátka a dobře „nepřipustíme“. Měli jsme u nás ne tak dávno státníka, který se proslavil nadužíváním tohoto slovesa – a kde je mu dnes konec (nemluvě o tom, co ve skutečnosti připustil)? Tak dlouho „nepřipouštěl“, až mu spočítali, že hřešil subjektivismem a voluntarismem. Což byla svatá pravda. Umění (koneckonců podobně jako ekonomika) se čerta stará, zda odpovídá fantaziím nějakého mocipána. To panečku musí poslouchat tvrdší zákony, ustanovené vyšší, nezávislejší mocností. Takže se chtějí nechtějí musíme smířit se skutečností, že v naší společnosti bude vznikat umění rozmanité – i po ideologické stránce. A musíme vědět, jak s ním zacházet, a neokleštovat zelený strom života pro větší slávu šedé teorie.

Mnoho škod také v minulosti nadělalo, kdykoli kdo dostatečně nedbal specifických zvláštností jednotlivých druhů umění a uvnitř nich i jednotlivých žánrů a forem. Socialistický realismus se z celé řady objektivních příčin nejplněji zatím realizoval v literatuře. Zkušenosti literatury však nelze mechanicky přenášet jinam, například do malířství. Tam nechť si uvažují po svém a ve shodě s přirozeností svého oboru. Trapná epizoda se „socialistickým realismem“ v architektuře by mohla posloužit za příklad vrchovatě odstrašující.

Nikdy nebude dostkrát opakováno, že socialistickému realismu (jako umění vůbec) se nelze naučit. Předpisy jsou v tomto hájemství k ničemu a pro smích. Jde o živou tvorbu, o vzájemnou výměnu látek mezi talentem a skutečností, o citlivé naslouchání podzemním otřesům dějin i nárokům obecnosti. A nejen vědomým nárokům, ale také ještě nevykrystalizovaným potřebám. Socialistický realismus jediný ze všech směrů, které se dnes ve světě nabízejí, vyniká nefalšovaným demokratismem a neuznává fatálnost, s níž se dnes umění rozděluje na vysoké a „konzumní“.

Říká se, že trpká zkušenost s vlastními omyly je nejlepší učitelkou. Říká se také, že poražená armáda se nejlépe cvičí k odvetnému boji. Doufejme, že tyto cenné moudrosti nepřestanou platit ani v našem zeměpásu. Umění zvané socialistický realismus si, jak bylo řečeno, protrpělo u nás po druhé světové válce lečjaké dětské nemoci a zvraty osudu. Nesmíme se však vázat jen na tuto etapu plnou rozporů. Předcházelo jí období mnohem slavnější. V meziválečných letech u nás socialistický realismus teprve vznikal, ale za okolností zřejmě příznivějších, a proto i normálnějším postupem. Zakladatelská díla nebyla po válce vesměs překonána. Řadí se proto v tradici, která inspiruje a zavazuje.

Dodejme ještě, že probíranému uměleckému proudu nejméně záleží na jeho názvu. Již jsme si alespoň malým příkladem ukázali, že historie socialistického realismu není totožná s historií jeho jména. Umění exis-

tovalo před názvem a není s ním ani odsouzeno zemřít. Především jde o jeho reálný historický obsah a perspektivní program (vpředu vyličená posloupnost poráženeckého ústupu se také vztahovala především k nim). Zítřka může být nalezeno přesnější pojmenování a následnost tím nemusí utrpět. Nic nebylo posvěceno od žádného papeže. Všechno je v našich rukou.

(*Tvorba* 3, 1971, č. 23, 9.6., s. 10; č. 24, 16.6., s. 10–11)